

буде знищувати унікальності кожного. Єдність – це не тільки те, що було в минулому, або має бути у майбутньому. Єдність – це те, що є вже сьогодні, якщо ми спромоглися цю єдність віднайти, досягнути і продемонструвати.

Більше того, якщо ми відкриємо Євангеліє, то побачимо відкритість Ісуса Христа до усіх людей і народів.

Список використаних джерел

1. Архімандрит Кирил (Говорун). Мета-еклезіологія: хроніки самоусвідомлення Церкви.. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2018.
2. Аржаковский Антуан. Что такое Православие? - К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2018.
3. Черенков Михайло. Відкритий протестантизм. - К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2017.
4. http://razumkov.org.ua/uploads/article/2017_Religiya.pdf.
5. Сайт Українського центру економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова: <http://razumkov.org.ua>
6. Сайт Релігійно-інформаційної служби України: <https://risu.org.ua/ua/index/resources/statistics/ukr2017/67269>
7. Facebook-сторінка з матеріалами Круглого столу "Релігійно-конфесійна самоідентифікація населення України за даними опитувань громадської думки": <https://www.facebook.com/events/647188438780122>
8. Сайт Відкритого православного університету Святої Софії-Премудрості: <http://orthodoxy.org.ua>
9. Facebook-сторінка Відкритого православного університету Святої Софії-Премудрості: <https://www.facebook.com/openorthodoxuniversity>
10. <https://www.youtube.com/channel/UCibArbTudp9SZ6A8ESI0Y-Q>
11. Сайт телевізійного проекту “Таємний код віри”: <https://1plus1.ua/taemnij-kod-viri>
12. <http://orthodoxy.org.ua/data/vikladachi-i-kursi-premudrosti-online.html>

УДК 271.222

Запорожець Вікторія. Основні аспекти зовнішньоцерковних відносин УАПЦ дев'яностих років ХХ століття

Анотація. У статті Вікторії Запорожець «Основні аспекти зовнішньоцерковних відносин УАПЦ 90-х років ХХ століття» з релігієзнавчої точки зору здійснюється комплексний аналіз інституціалізації УАПЦ у 90-х рр. ХХ ст. в контексті її зовнішньоцерковних зв'язків. Наголошується, що міжцерковні відносини УАПЦ у зазначений період її існування можна охарактеризувати як двовекторні (внутрішньо-православні та зовнішньоправославні). Зазначається, що перший вектор обумовлений процесами взаємодії УАПЦ з УПЦ КП та УПЦ, який відбувався канонічно – собори/засідання комісій, а другий вектор пов'язаний з тим, що УАПЦ намагалася через єпархії Канади та США отримати канонічний статус у Вселенського Патріарха. Разом з тим наголошується, що хоча й наявні були дипломатичні міжправославні відносини УАПЦ, проте все ж наявними були захоплення храмів однієї Церкви в іншої. Доведено, що церковно-державні відносини УАПЦ в означений період можна характеризувати як стабільні, адже їй було надано право звершувати служби та володіти власним майном,

відкривати недільні школи, вільно служити служби українською мовою, хоча подекуди все ж можна було зустріти негативне ставлення до даної релігійної організації з боку можновладців.

Ключові слова: УАПЦ, міжцерковні відносини, релігійні конфлікти, державно-церковні відносини, УПЦ, УПЦ КП.

Abstract. *In the article of Viktoria Zaporozhets «Main aspects of external church relations of UAOC in the 90's. XX century» from the religious-scientific point of view is carried out a comprehensive analysis of the institutionalization of the UAOC in the 90's of the twentieth century in the context of her external-church relation. It is noted that inter-church relations of the UAOC during the specified period of her existence can be characterized as two-vector (internal Orthodox and intra-Orthodox). It is emphasized that the first vector is due to the processes of interaction between the UAOC and the UOC-KP and the UOC that took place at the canonical councils / sessions of commissions, and the second vector is related to the fact that the UAOC tried to gain the canonical status of the Ecumenical Patriarch through the diocese of Canada and the United States. At the same time it is noted that although there were diplomatic inter-Orthodox relations of the UAOC, nevertheless there were temple seizures from each other. It is proved that the church-state relations of the UAOC in this period can be characterized as stable, since it was granted the right to perform services and own property, to open Sunday schools, to freely serve services in the Ukrainian language, although sometimes it was possible to find a negative attitude to this religious organization from the side of power.*

Key words: UAOC, inter-church relations, religious conflicts, state-church relations, UOC, UOC-KP.

Актуальність теми дослідження обумовлена тим, що наразі Українське Православ'я не є єдиним, а представляє собою три церкви (УПЦ МП, УПЦ КП, УАПЦ). Виходячи з того, що православна традиція є однією з фундаментальних основ українського народу, його культури та історії, сучасний стан «розколу» Православ'я України потребує всебічного дослідження як історії Церкви, так і сучасного стану і основних тенденцій їх розвитку. Це стосується зокрема й Української Автокефальної Православної Церкви (УАПЦ).

Аналіз наукових публікацій. Наразі у вітчизняній науці присутні студії, які присвячені дослідженню стану релігійних організацій 90-х років ХХ ст. Серед них можемо виділити праці як релігієзнавців В. Бондаренка [4], С. Боруцького [5], В. Єленського [8], А. Колодного [9], М. Новиченка [12], С. Савойської [17], так і істориків Н. Белікової [1, 2], Л. Прокопчук [13], А. Шостак [20] й інших. Разом з тим, зазначимо, що хоча є певна кількість ґрунтовних наукових досліджень, присвячених аналізу розвитку православних церков в означений період, проте окреме дослідження стосовно УАПЦ фактично є відсутнім.

Відповідно до цього, **мета** даної статті – розкрити та висвітлити основні аспекти зовнішньоцерковної діяльності УАПЦ в 90-х рр. ХХ ст.

Поставлена мета передбачає вирішення наступних завдань:
1. Проаналізувати ключові моменти розвитку міжцерковних відносин УАПЦ. 2. Окреслити специфіку державно-церковних відносин саме УАПЦ.

Міжцерковні відносини УАПЦ. Перш ніж розглядати специфіку міжцерковних відносин УАПЦ 90-х років ХХ ст., варто відзначити, що демократизаційні процеси в Радянському Союзі, що мали місце в період керівництва М. Горбачова КПРС та державою, призвели до значних змін в релігійній сфері. Їх наслідком стала лібералізація державної політики щодо релігії та Церкви і пов'язаний з нею інституційний церковний ріст. Ряд конфесій виходять з підпілля й намагаються зайняти духовні сфери, з яких вони були витіснені радянською владою. Відбувається також відродження окремих конфесій [15, с.106-107], в тому числі й УАПЦ.

Перший вогник за визволення поневоленої Української Автокефальної Православної Церкви з московської неволі, як зазначає дослідник історії УАПЦ О. Воронин, спалахнув 15 лютого 1989 року. Того дня Ініціативний комітет у Києві начолі з отцем Богданом Михайлечком опублікував Звернення до Верховних Рад СРСР та УРСР і до міжнародної християнської громадськості. Протягом року ця ініціатива розгорнулась в рух за національно-церковне відродження. Початки були нелегкі. На Великдень 1989 року заснована у Києві українська православна громада відправила святкове богослужіння у приватному будинку. Це була перша українська відправа в столиці України з 1943 року [7]. Разом з інституціалізацією УАПЦ поступово почали відбуватися міжцерковні процеси, які слугували основою для різноманітних гострих ситуацій у подальшому.

Варто відзначити, що лінії протистояння між конфесіями згідно начальника управління в справах релігійних організацій Міністерства у справах національностей, міграцій та культур М. Новиченка були наступними: 1) православно-католицьке; 2) міжправославне; 3) внутрішні протиріччя в інших конфесіях [12, с.17].

Як слушно зауважує вітчизняний релігієзнавець В. Климов, «міжконфесійні відносини в будь-якому суспільстві складаються такими, яким вони можуть бути за даних суспільно-політичних, економічних, правових, духовних, етнонаціональних умов існування конфесій в державі й соціумі» [19, с.116].

Одним з моментів, що в результаті став конфліктом між УАПЦ та УПЦ КП став Об'єднавчий собор, який був скликаний у Києві 25-26 червня 1992 року. На цьому соборі УАПЦ, як спадкоємниця Автокефальної Української Православної Церкви у вигнанні, та УПЦ МП, як Православна Церква, яка несла своє служіння на Батьківщині, об'єдналися в єдину Церкву, яка отримала назву Українська Православна Церква Київського Патріархату [9, с. 11]. Предстоятелем цієї церкви був

обраний патріарх УАПЦ Мстислав (Скрипник), заступником предстоятеля – митрополит Філарет. Сам же Мстислав, що був відсутній на соборі, повівся надто спекулятивно. З часом він заявив, що не давав згоди ні на об'єднання церков, ні на своє обрання, заявив про недійсність цього об'єднання, яке ліквідувало УАПЦ.

17 жовтня 1992 року патріарх Мстислав відлучив від УАПЦ владик цієї Церкви Антонія (Масендича) і Володимира (Романюка), які визнали об'єднання церков і брали в цьому об'єднанні особисту участь. Після об'єднання Філарет знову перерукопоклав багатьох архієреїв УАПЦ (для деяких це було вже третє рукопокладення). Не зважаючи на прийняття нової назви (УПЦ КП), всім парафіям УАПЦ, які увійшли до складу об'єднаної церкви, було дозволено зберігати свою історичну назву (прихід УАПЦ), не вводячи нової аббревіатури [11, с.267].

Проте варто наголосити, що далеко не всі парафії УАПЦ в Україні визнали Об'єднавчий собор, троє ієрархів Церкви відмовилося від об'єднання з Філаретом. До 1993 року патріарх Мстислав практично перервав відносини зі своєю українською паствою, яка фактично була розділена на дві частини. Фактично вже навесні 1993 року в Україні оформилися дві незалежні православні конфесії. Причому обидві формально очолював Мстислав (Скрипник), а в обох, по суті, всіма справами керували зовсім інші особи.

11 червня 1993 року патріарх Мстислав помер. Ця новина стала початком остаточного розмежування між виокремленою УАПЦ та УПЦ КП, кожна з яких обрала свого патріарха [11, с. 267]. За 1,5 року від утворення УПЦ КП до неї не ввійшло 12 архієреїв, які повернулися в РПЦ. Навіть після відходу частини парафій та ієрархів в УАПЦ в Церкві КП залишалася досить значна партія супротивників обрання Філарета патріархом.

В цьому контексті необхідно зазначити те, що у 1998 році розсипався міф про прихильність православної діаспори УАПЦ США, Канади до Філарета. Митрополит УПЦ Канади Василій і митрополит УПЦ США Костянтин виступили з заявою, що дії УПЦ КП шкодять православ'ю за межами України. Філарету були висунуті обвинувачення по 13 пунктах (про заяви створення інтернаціоналу церков-розкольників, сіяння ворожнечі між православними приходами в українській діаспорі та ін.) [6, с. 30]. Після невдалого об'єднання з УПЦ Київського патріархату УАПЦ знову виокремлюється як самостійна церковна структура. Неодноразові спроби об'єднання УАПЦ з УПЦ Київського Патріархату упродовж 90-х рр. ХХ ст. не мали успіху і зазнали невдачі.

Протягом всього часу відносини трьох Православних Церков України – УПЦ МП, УПЦ КП та УАПЦ - відрізнялися високим ступенем протистояння, що підвищувало рівень конфліктності у всій Україні.

Проте характером конфліктності у даний період характеризувалися не лише відносини між УАПЦ та УПЦ КП. Гострим кутом міжцерковних стосунків виступає питання мови богослужіння, а відтак відносини з УПЦ МП також були доволі гострі в цей час. Як зазначає С. Савойська, УАПЦ та УПЦ КП відображають інтереси незалежної України і орієнтуються на національно-патріотичні сили в державі, дотримуються українських звичаїв, а українську мову вони проголосили мовою богослужіння. Все це поглибило розкол у Православ'ї і викликало нові конфлікти, в тому числі й мовно-політичні. В контексті багатьох конфліктів, які мали місце між цими православними гілками, на першому місці була боротьба за лідерство, владу, сфери впливу, а вже на другому – проблема використання мови у богослужінні, дотримання українських звичаїв, виховання патріотизму стосовно Української держави тощо [17, с. 197].

Виходячи з цього, з моменту відродження релігійно-церковного життя в СРСР Російська Православна Церква почали стрімко втрачати позиції в Україні. Значна частина прихильників колись єдиної РПЦ відійшла до відроджених УГКЦ та УАПЦ. Вже у 1992 р. кількість невідконтрольних Московському патріархатові православних парафій в Україні сягнула однієї тисячі. З того часу РПЦ здійснила кілька спроб мобілізації своїх прихильників довкола різних ідеологем, часто відверто політичного змісту. Серед політичних доктрин цієї церкви помітне місце посідає теорія так званого «політичного православ'я», яка хоч і не визнається офіційною церковною владою, проте знаходить підтримку серед частини служителів культу та громадсько активних мирян. Тому в цьому контексті певне напруження у відносинах між УАПЦ та УПЦ МП в 90-х роках м.ст. постійно наростало.

Однак разом з тим представники УАПЦ фактично від початку свого відродження почали шукати точки співпраці з Українською Православною Церквою МП у питанні повернення з розколу. Але через ряд причин затягувалося вирішення цієї проблеми. Одним з головних аргументів представників УАПЦ на користь швидкого вирішення їхнього повернення є здобуття Київською Митрополією якщо не повної автокефалії від Московського Патріархату, то хоча б автономії. На їх думку, це дозволить розрядити ситуацію у парафіях УАПЦ та сприятиме безболісному переходу кліру та вірних УАПЦ до Української Православної Церкви МП. Аргумент дійсно життєвий та серйозний. Вважалося, що Автономія Української Православної Церкви може допомогти зберегти баланс сил: схід та південь будуть задоволені тим, що лишаються в складі Московського Патріархату; центр, північ та захід будуть задоволені тим, що Українська Православна Церква МП з'явиться в диптиху Помісних Православних Церков як автономна Церква [11, с. 268].

Незважаючи на певну гостроту, конфлікти і сутички у релігійному середовищі, можливості для діалогу різних конфесій не були вичерпані.

Відносиним між Церквами у 90-х рр. ХХ ст. не були розірвані остаточно. Як в означений період, так і наразі дискусії у православному середовищі ведуться навколо канонічного/неканонічного статусу УПЦ КП й УАПЦ і не мають під собою розбіжностей у віровченні чи обрядовості. Це полегшує потенційну справу створення Єдиної Помісної Православної Церкви в Україні.

Проте і на сьогодні певною мірою триває «холодна війна» у середовищі Православ'я України. Попри позитивні тенденції щодо стабілізації відносин між різними конфесіями в Україні процес нормалізації далекий від бажаного. З моменту розколу Українського екзархату Російської Православної Церкви та відродження УАПЦ у питанні їх об'єднання справа фактично не просунулася.

У ролі головного ініціатора міжправославного конфлікту виступала УПЦ КП, яка розглядала (й тепер розглядає) УПЦ МП як свого головного ворога, якому вона оголосила своєрідну війну. Із-за цього саме ці дві Церкви є основними сторонами нинішнього міжцерковного конфлікту в Православ'ї України [3, с. 14]. УАПЦ, як правило, намагалася утримуватися від різких випадів на адресу двох інших церков і прагнула сприяти зниженню загального рівня конфліктності. Головними для всіх трьох православних Церков залишаються проблеми майбутнього Українського Православ'я: відновлення єдності Церкви і набуття автокефалії. Всі три церкви заявляють про прагнення до єдності, але способи його відновлення бачать по-різному. Ще більше вони різняться в баченні перспективи отримання автокефалії [10, с. 11].

В цьому контексті необхідно наголосити, що міжрелігійні стосунки УАПЦ у 90-х рр. ХХ ст. характеризувалися не лише комунікацією з православними церквами в Україні. Так, у 1998 – 1999 рр. керівництво УАПЦ схилилося до ідеї отримання канонічного статусу через приєднання до канонічно визнаних західних православних юрисдикцій. У своєму Заповіті, датованому 1 грудня 1999 р., патріарх УАПЦ Димитрій написав: «Єпархії УАПЦ в Україні благословляю визнати над собою юрисдикцію Блаженнішого митрополита УАПЦ в діаспорі та УПЦ в США Костянтина» [1, с.72-73].

Після смерті Димитрія (лютий 2000 р.), 14 – 15 вересня 2000 р. в Києві відбувся Помісний собор УАПЦ, який визнав недоцільним обирати нового Патріарха УАПЦ й обрав предстоятелем митрополита Тернопільського і Подільського Мефодія (Кудрякова). Митрополит Костянтин, предстоятель УПЦ в США, був обраний «духовним опікуном» УАПЦ (він відмовився від обрання предстоятелем УАПЦ через відсутність благословення на це Константинопольської патріархії, у юрисдикції якої знаходиться УПЦ в США). То ж прагнення українських автокефально-православних через визнання керівником УАПЦ митрополита Костянтина прилучитися до канонічного Константинопольського патріархату залишилося незреалізованим.

УАПЦ в контексті державно-церковних відносин в Україні.

Поряд з міжцерковними відносинами величезну роль в інституціалізації УАПЦ в 90-х рр. ХХ ст. відіграли державно-церковні відносини. Одним з ключових моментів в цьому плані стало 2 жовтня 1990 р., коли Верховна Рада УРСР визнала і узаконила УАПЦ по всій Україні. 19 жовтня патріарх Мстислав прибув до Києва. Протягом більш як місячного перебування в Україні перший український патріарх об'їхав багато регіонів країни. Під його керівництвом відбувся собор єпископів УАПЦ. 18 листопада в Софійському соборі за участю тисяч віруючих, які заповнили площу навколо храму, патріарха Мстислава було урочисто введено в Київський патріарший престол. Відтак, на слушну думку О. Рошиної та І. Тюльченко, «Легалізація УАПЦ, з одного боку, закріпила церковний розкол в українському православ'ї, з іншого ж – посилила свій вплив на населення (переважно в Західній Україні)» [16, с.256]

Позитивним сигналом стосовно нормалізації відносин між владою та УАПЦ стало те, що в країні у цей період в основному були сформовані правові принципи державно-церковних відносин, які були зафіксовані у Законі “Про свободу совісті та релігійні організації” та засвідчені Конституцією України. Окремі аспекти регулювалися цивільним й кримінальним правом та нормативно-правовими актами державної виконавчої влади. Українська дослідниця Н. Белікова констатує, що законодавство України про релігію і церкву у своїх базових твердженнях відповідало інтересам держави та церков, а також міжнародним нормам, що, однак, не виключало роботи з його подальшого вдосконалення. У середині 90-х рр. керівництво країни усвідомило необхідність розробки Концепції державної політики щодо церкви та релігійних організацій. Концепція була опрацьована, але на кінець 90-х рр. вона не отримала затвердження Верховної Ради [2, с.15].

Також варто відзначити, що велику роль у зменшенні гостроти суперечностей навколо повернення церковного майна, в т.ч. й УАПЦ, відіграв Указ Президента України «Про заходи щодо повернення релігійним організаціям культового майна» від 4 березня 1992 р., який започаткував процес реституції церковного майна. Як зазначає В. Бондаренко, «реституція церковного майна стала в Україні явищем унікальним, оскільки жоден інший суспільний інститут, окрім Церкви, з причин відсутності юридичної бази, своїм правом на успадкування історично належного їм майна не скористався» [4, с. 613]. Держава виступила ініціатором налагодження конструктивних стосунків з Церквою, запобігала суперечкам між окремими церквами щодо культового майна.

Незважаючи на різний характер державно-церковних відносин, в т.ч. і з УАПЦ, вони здійснювалися за відносно стабільними напрямками, яких Н. Белікова виокремила десять, однак в контексті досліджуваної

проблематики особливо доцільними буде вказати наступні:

➤ повернення державою церковної власності. Протягом періоду, що досліджується, релігійним організаціям була повернута значна частина їх майна, проте повністю виконати це завдання не вдалося через ряд як об'єктивних, так і суб'єктивних причин;

➤ ліквідацію міжконфесійних конфліктів. Його головний зміст зводився до спроб організації при посередництві держави екуменічного діалогу між усіма конфесіями шляхом утворення представницьких організацій, проведення форумів і підписання спільних меморандумів, результатом чого мало стати пом'якшення міжцерковних конфліктів, а у перспективі – міжконфесійне примирення;

➤ деполітизація релігійно-церковної сфери. У 90-х рр. м.ст. були наявними дві тенденції: посилення конфесійної орієнтації партій та набуття релігійними організаціями політичної спрямованості. Це приводило до порушення таких принципів, як відокремлення церкви від держави, невторчання релігійних організацій у вибори на боці тих чи інших політичних сил, посилювало соціальну напругу у суспільстві. Деполітизація церков була однією з важливих передумов подолання міжконфесійного конфлікту. Проте на кінець 90-х років реально можна було говорити тільки про спроби мінімізації впливу політики на релігію;

➤ узгодження загальнодержавного та регіонального інтересів щодо питань, пов'язаних із становленням конфесійної карти країни. Держава була зацікавлена у створенні однорідного релігійного середовища у регіонах, у максимальному розвитку поліконфесійності. Однак, місцева влада не скрізь була здатна забезпечити це на практиці;

➤ сприяння розвитку релігійної самобутності національних меншин. Держава у цьому керувалася двома принциповими моментами: забезпечення однакових умов для здійснення нацменшинами права на релігійні свободи нарівні із особами, що належали до корінної нації. та підтримка інтеграції етноконфесійних меншин в українське суспільство [Див.: 2, с.15-16].

Таким чином, дослідивши зовнішньоцерковні зв'язки УАПЦ у 90-х рр. ХХ ст., можна зробити наступні висновки:

1) Міжцерковні відносини УАПЦ у зазначений період її існування можна охарактеризувати двовекторними (внутрішньо-православними та зовнішньо-православними). Перший вектор обумовлений процесами взаємодії УАПЦ з УПЦ КП та УПЦ МП, який відбувався дипломатично/канонічно – собори/засідання комісій, або це було як захоплення церков і т.п. Другий вектор пов'язаний з тим, що УАПЦ намагалася через єпархії Канади та США отримати канонічний статус у Вселенського Патріарха.

2) Державно-церковні відносини УАПЦ в останнє десятиріччя ХХ ст. пов'язані були з тим, що Церкві було надано право звершувати служби

та володіти власним майном, відкривати недільні школи, вільно служити служби українською мовою.

Список використаних джерел

1. Белікова Н.В. Православні церкви України на початку ХХІ ст.: пошук шляхів порозуміння // Наука. Релігія. Суспільство. -2010-№ 1.-С. 69-79.
2. Белікова Н. В. Релігійні конфесії України (кінець 80-х – 90-і роки ХХ століття): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Донецький національний ун-т. – Донецьк, 2001. – 234 с.
3. Белецкий М. Православная Церковь в Украине: проблемы "объединения церквей" и автокефалии // Аналитик. – 2001. – № 6. – С. 13-15.
4. Бондаренко В. Д. Релігійно-церковне життя // Державотворчий процес в Україні 1991 – 2006. — К.: Наукова думка, 2007. – С.600-630.
5. Боруцький С. Держава. Церква. Людина: державно-церковні та міжконфесійні відносини у дзеркалі сучасності. 1992 – 2002 рр. — Львів: Афіша, 2003. – 552 с.
6. Бочкарь А. Чи потрібно Українській православній церкві вести переговори з розкольниками // “Православие в Україні. – 2010. – С. 29-32.
7. Воронин О. Комітет за відновлення УАПЦ в Україні // Історичний шлях УАПЦ / Электронный ресурс / Режим доступа: <http://patriarchia.org.ua/istoriya-uapc-chastina-8-novitnye-vidrodzh/?lang=ru>
8. Єленський В. Є. Релігійно-суспільні зміни в процесі посткомуністичних трансформацій: Україна в центрально-східноєвропейському контексті: Дис... докт. філос. наук / НАН України. Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди. – К., 2003. – 434 с.
9. Історія релігії в Україні. – Т. 10. Релігія і Церква років незалежності України /За ред. А. Колодного.– К.; Дрогобич: Коло, 2003.– 616 с.
10. Краткая история церкви // Иерархия литургийных церквей. – 2012. – № 7. – С. 9-11
11. Ліннік Ю. Трансформаційні процеси у православ'ї в часи українського державотворення (кінець ХХ – ХХІ ст.) // Релігія та Соціум. – 2014. – №1-2 (13-14) – С.265 – 271.
12. Новиченко М. Міжконфлікти в Україні: причини і наслідки // Людина і світ. – 1995. – № 9. – С.92-117.
13. Прокопчук Л. Трансформаційні процеси в православних конфесіях України в 90-ті роки ХХ ст.: Дис... канд. іст. наук / КНУ ім. Т. Шевченка. — К., 2005. – 202 с.
14. Пушко В. Об'єднання Українського православ'я: позиція ієрархів УПЦ МП // Волинська єпархія Української православної церкви. – 2007. – № 42. – С. 12-14.
15. Релігійна політика в Україні у 1960-х — 1980-х роках і сучасна практика міжконфесійних відносин / П. М. Бондарчук, В. М. Даниленко, В. О. Крупина, О. Н. Кубальський; відп. ред. В. М. Даниленко. — К.: Інститут історії України НАН України, 2010. — 210 с.
16. Рощина Л. О., Тюльченко І. К. Стан українського православ'я в перше десятиріччя незалежності України // Наукові праці історичного ф-ту Запорізького національного університету, 2014, вип. XXXVIII – С. 255-259.
17. Савойська С. Українська православна церква і міжцерковні мовно-політичні конфлікти // Наукові записки ІІІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України – Випуск 41 – С.196 – 204.
18. Сучасна релігійна ситуація в Україні / НАН України. Ін-т філософії. Відділення релігієзнавства; Ред. кол.: П. І. Косуха (відп. ред.) та ін. — Ч. 1. — К., 1994. — С. 60.
19. Україна релігійна: колективна монографія. Книга перша: Стан релігійного життя України. — К., 2008. – 436 с.
20. Шостак А.В. Православні конфесії Півдня України у 90-х роках ХХ століття (на матеріалах Херсонської, Миколаївської, Одеської областей) / Рук. дис. канд.істор. наук 07.00.01- історія України. – Кривий Ріг, 2016. – 257 с.